

СЛОВНИК СИНТАКСЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті репрезентовано концепцію «Словника синтаксем української мови», обґрунтовано необхідність його укладання та значення для ґрунтового вивчення граматичного ладу мови. У зв'язку з обговоренням питання про елементарну синтаксичну одиницю узагальнено погляди українських мовознавців на синтаксему, запропоновано типологію основних семантико-синтаксичні відношень на рівні речення.

Ключові слова: слов'янська лексикографія, синтаксичний словник, словникова стаття, семантико-синтаксичні відношення, синтаксема, семантична та морфолого-синтаксична типології.

Прикметна ознака кінця ХХ – початку ХХІ ст. – укладання словників активного типу на ґрунті сучасних лінгвістичних технологій, що охоплюють увесь цикл опрацювання фактологічної бази за допомогою комп'ютера: від формування корпусу мовного матеріалу до структурованого на його основі нового словника.

Інша тенденція сучасної лексикографії – її наближення до теоретичної та експериментальної лінгвістики – оприявлена, по-перше, у використанні методів лексикографії для опису будь-яких змістових одиниць мови, а по-друге, у лексикографічній параметризації результатів, отриманих унаслідок вивчення словникового й граматичного складу будь-якої мови. До того ж сучасні лексикографічні концепції часто проходять апробацію як експериментальні словники (Подвійне наголошування: експериментальний словник-довідник / О. Гридзук, 2010) фрагменти чи матеріали словників (Праслов'янський гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції) / В. П. Шульгач, 1998; Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) / А. А. Сагаровський, 2009), або проспекти словників (Український семантичний словарь: Проспект / М. М. Пещак, Н. Ф. Клименко, Е. А. Карпиловская и др., 1990).

Порівняно нова галузь української та й загалом слов'янської лексикографії, що має неабияку перспективу використання словників у науковому та освітньому просторах, – *граматична прикладна лексикографія*. Утім, і в цій ділянці маємо успіхи («Грамматичний словник української мови: Сполучники» Катерини Городенської [5], «Словник українських применників» за заг. ред. Анатолія Загнітка [9], «Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна» (відп. ред. Н. Ф. Клименко) [7] тощо.

Проблеми формалізації й типології явищ синтаксису зумовили потребу створення й інноваційних синтаксичних словників, що їх, на жаль, взагалі не представлено в сучасних типологіях лексикографічних праць (див., зокрема: (Дубічинський В. В. Українська лексикографія: історія, сучасність та комп'ютерні технології, 2004; Перебийніс В. І. Традиційна та комп'ютерна лексикографія, 2009; Українська мова: енциклопедія, 2004 та ін.), що, очевидно, спричинено: 1) складністю речення як об'єкта словникарства в силу його багатовимірності; 2) неналежним рівнем опрацювання концепцій лексикографічного опису

синтаксичних одиниць різних типів (синтаксем, словосполучень, речень тощо); 3) поодинокими спробами практичного втілення інноваційних лексикографічних стратегій опису мови. Усвідомлення того, що властивості синтаксичних одиниць та валентно-дистрибутивний потенціал предикатів як їхніх визначальних компонентів можуть і мають бути лексикографічно описані, прийшло тільки на початку 80-х – у кінці 90-х рр. ХХ ст. Саме в цей час, за образним висловлюванням С. О. Важніка, спостережено «своєрідний лексикографічний бум» [2, с. 228], унаслідок якого на матеріалі різних слов'янських мов укладено валентнісні або дистрибутивні словники дієслів [13; 14 тощо], а також двомовні словники [1; 15; 16]. Принципи створення та структуру словникових статей лексикографічних праць зазначеного типу докладно проаналізовано в низці досліджень Сергія Важніка, Марії Кобилянської, Лариси Колібаби, Валентини Фурси та ін.

Етапною спробою лексикографічного подання моделей речень став експериментальний синтаксичний словник російських дієслівних моделей речень за редакцією Л. Г. Бабенко [12], у якому моделі речень розташовано за польовим принципом, відповідно до входження базового дієслівного предиката до складу трьох великих полів (дії та діяльності; буття, стану і якості; відношення) з подальшою диференціацією у їх межах на підполя, лексико-семантичні групи, мікрогрупи. Укладачі словника прагли врахувати різні аспекти речення, зокрема, особливості будови, семантики, можливості їх варіювання, доповнення поширювачами й ускладнювачами, перетину з моделями інших семантичних класів. Особливу увагу приділено регулярним парадигматичним реалізаціям базової (нефразеологізованої) моделі, зокрема, розмежовано три типи: основні лексичні варіанти моделі, контаміновані семантичні моделі та образні семантичні моделі речення.

Цілком умотивованими, на нашу думку, є теоретичні основи створення «Словника синтаксичних фразеологізмів української мови», що їх запропонувала Ганна Ситар [Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=9198>]. У перспективі ця лексикографічна праця покликана компактно й доступно подати відомості про семантику, структуру, варіювання й парадигму всього обширу фразеологізованих речень української мови.

Мета нашої статті – апробувати теоретичні засади «Словника синтаксем української мови» та структуру словникової статті.

Концепція «Словника синтаксем української мови», випрацювана граматистами Чернівецького національного університету (автор ідеї – проф. Гуйванюк Н. В.), ґрунтується на понятті *слова* як сфери взаємодії лексичних і граматичних значень. Новизна репрезентованої лексикографічної праці полягає в установленні типології та систематизації ономасіологічних характеристик, морфологічних парадигм класів слів, їхніх категорійних ознак, семантико-синтаксичних параметрів, функцій і особливостей використання в мовленнєвій діяльності. Словник є *першим* в українському мовознавстві семантико-функційним описом елементарних одиниць – синтаксем, які структурують словосполучення та речення. Теоретичні засади цього нормативного семантико-граматичного словника-довідник, аналогів якому немає в українському

мовознавстві, можуть бути використані в практиці укладання словників нового типу, для написання підручників та навчальних посібників (у т. ч. сучасних електронних) та комп'ютерних словників (онлайн-словників), а також у викладанні курсів сучасної української мови, стилістики та культури мовлення, перекладознавства, лінгвопрагматики в закладах вищої освіти.

У слов'янському мовознавстві концепцію першого словника репрезентує лексикографічна праця Г. О. Золотової «Синтаксичний словник» (1988), що встановлює репертуар елементарних одиниць синтаксису в російській мові [10]. Пізніше, 2003 року, за редакцією Ореста Співака й Мар'яна Юрківського побачив світ двомовний словник «Ukrainko-polski slownik syntaktyczny», адресований передовсім полякам, які вивчають українську мову як іноземну. Праця демонструє відмінності в синтаксичній сполучуваності близько 1700 слів і словосполучень із прикладами, дібраними з класичної та сучасної літератури й преси [16].

Проте останні напрацювання в галузі функційного синтаксису української мови (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітко, О. Г. Межов, М. В. Мірченко, М. Я. Плющ, М. І. Степаненко та ін.) дають підстави переглянути зазначені вище концепції, доповнити їх і змінити структуру синтаксичного словника, випрацювати дещо інші лексикографічні параметри комплексного опису синтаксем.

Об'єкт словника – синтаксемний склад української мови. Нині ні в кого не викликає заперечень твердження, що відомості про будову, семантику та функційні особливості синтаксем тісно пов'язані з питанням про предмет і об'єкт синтаксису. Визначення вихідного поняття, першоелемента різнорангових синтаксичних побудов, самостійної мінімальної конструктивної одиниці – одна з основних умов розпрацювання синтаксичної теорії.

Поняття синтаксеми як мінімальної (неподільної, що не членується на синтаксичні одиниці нижчого рангу) семантико-синтаксичної одиниці, утвореної внаслідок взаємодії форми, категорійного значення і функції, відповідає науковій передумові вихідного елемента, який пояснює організацію та членування складніших побудов. Підвищуючи індивідуально-лексичне значення слова на категорійно-семантичний щабель (який і відповідає значенню компонентів або членів речення), синтаксема є мовним забезпеченням абстрагованого процесу, переходу від одиниці лексичної до одиниці синтаксичної.

Беручи до уваги семантико-синтаксичне навантаження синтаксичної одиниці й традиційно виділюваного нею значення, І. Р. Вихованець виокремив, з одного боку, опозитивні парадигматичні ряди (членами цих рядів є синтаксеми, об'єднані спільністю тієї або тієї семантико-синтаксичної ознаки), з іншого, – еквіполентні парадигматичні ряди (членами цих рядів є варіанти тієї самої синтаксеми) [4, с. 8]. У цьому аспекті Н. В. Гуйванюк поділила синтаксеми за характером відношень на предикативні (предикативні та предикувальні), напівпредикативні (потенційно предикативні) та непередикативні (об'єктні, означальні, обставинні та синкретичного типу) [8, с. 15].

К. Г. Городенська з огляду на дериваційні процеси в українському

синтаксисі визначила речення як базову одиницю для синтаксеми [6, с. 99–140]. У праці «Деривація синтаксичних одиниць» автор виявила специфіку основних предикатних синтаксем, а також обґрунтувала думку, що вторинні предикатні синтаксеми є конденсатами згорнених речень і семантико-синтаксичних відношень між елементарними реченнями. Це важливе теоретичне твердження поглибив І. Р. Вихованець, зазначивши, що синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні одиниці, крім того, мають зовнішнє спрямування, відображаючи стосунки між предметами та явищами позамовного світу. Вони утворюють різні класи в межах простого елементарного / неелементарного речень [3, с. 250–264].

Вихідним поняттям граматичної теорії є участь синтаксеми в передаванні семантико-синтаксичних відношень між компонентами речення. На основі їх узагальнення виокремлено 31 тип семантико-синтаксичних відношень, які виформовують релятивну семантику синтаксеми відповідно до синтаксичної позиції та функції в реченні: 1) адресатні відношення (між дією, предметом і його одержувачем) – **адресативема**; 2) апелятивні відношення (звернення мовця до адресата мовлення) – **апелятивема**; 3) апозитивні відношення між двома іменниками (друга назва є характеристикою першої) – **апозитивема**; 4) атрибутивні відношення (між предметом і його ознакою) – **атрибутивема**; 5) дестинативні відношення (між дією, предметом та його призначенням) – **дестинативема**; 6) директивні відношення (виражають напрямок руху, спрямування об'єкта) – **директивема**; 7) відношення відповідності / невідповідності – **корелятивема відповідності**; 8) відношення включення (прилучення предмета чи особи до виконуваної дії іншими об'єктами чи суб'єктами) – **корелятивема включення**; 9) відношення виключення (не прилучення предмета чи особи до виконуваної іншими об'єктами чи суб'єктами дії) – **корелятивема виключення**; 10) відношення заміщення предмета чи особи іншими об'єктами чи суб'єктами – **корелятивема заміщення**; 11) директивні відношення (спрямування, напрямку руху) – **директивема**; 12) дистрибутивні відношення (розподільні відношення між дією та кількома об'єктами) – **дистрибутивема**; 13) інтенсивні та градаційні відношення (виражають значення міри та ступеня дії) – **інтенсивема**; 14) інструментальні відношення (між дією і пристроєм, засобом чи способом її виконання дії) – **інструментивема**; 15) каузальні відношення (вказують на причину, стимул чи перешкоду дії чи стану) – **каузативема**; 16) квантитативні відношення – (відображають значення кількості предметів чи осіб) – **квантитативема**; 17) комітативні відношення (відношення супровідності між кількома суб'єктами чи об'єктами) – **комітативема**; 18) компаративні відношення (зіставні, порівняльні відношення між предметом та об'єктом порівняння) – **компаративема**; 19) кондиціональні відношення (виражають умову виконання дії чи реалізації стану) – **кондиціонема**; 20) концесивні, або допустові, відношення (виражають умову, усупереч якій дія відбувається чи реалізується або не реалізується певний стан) – **концесивема**; 21) локальні відношення (виражають вказівку на місцезростащування предмета) – **локативема**; 22) об'єктні відношення (між дією та об'єктом, на який вона переходить чи з яким вона пов'язана) – **об'єктивема**; 23) посесивні відношення (між предметом і його власником – особою чи істотою взагалі) – **посесивема**;

24) пояснювально-уточнювальні відношення (уточнення, пояснення до попереднього компонента речення) – **коментарема**; 25) предикативні відношення (виражають предикат дії чи стану, який пов'язаний із певним суб'єктом як виконавцем дії чи носієм стану) – **предикативема**; 26) суб'єктні відношення (між предикатом і виконавцем дії (суб'єктом) чи носієм стану, указують на суб'єкта-виконавця дії чи носія стану) – **суб'єктивема**; 27) суб'єктивно-модальні відношення (вставні компоненти) – **синтаксема-парентеза**; 28) сурсивні відношення (вказують на джерело руху чи походження предмета чи інформації) – **сурсивема**; 29) темпоральні відношення (виражають вказівку на час дії чи стану) – **темпоративема**; 30) транзитивні відношення (маркують шлях руху об'єкта); 31) фінитивні (цільові) відношення (мета дії чи руху) – **фінитивема**.

Теоретичні узагальнення та дібраний ілюстративний матеріал дають змогу представити синтаксичні ресурси української мови науково систематизованими і формалізованими параметрами словникової статті, що охоплює такі характеристики: 1) назва семантико-синтаксичних відношень, у передаванні яких беруть участь синтаксеми; 2) визначення семантичних підтипів синтаксем та окреслення формалізованих засобів їх вираження (іменникові форми без прийменників; прийменниково-відмінкові форми; прикметникові форми, числівники; нерозкладні словосполучення; прислівники, інфінітиви та інші дієслівні форми); 3) набір реченневих ілюстрацій з різних функційних стилів української мови. Наприклад:

Лексикографічний портрет причинових синтаксем у «Словнику синтаксем української мови» (зразок словникової статті):

ВТОРИННІ ПРЕДИКАТНІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ

СИНТАКСЕМИ ПРЕДИКАТНО-АДВЕРБІАЛЬНОГО ТИПУ

ПРИЧИНОВІ СИНТАКСЕМИ (каузативеми)

виражають каузальні семантико-синтаксичні відношення і вказують на причину, стимул або перешкоду дії, процесу, стану.

Морфолого-синтаксичні та морфологічні варіанти каузативем:

1) прийменниково-відмінкові форми (див.: *семантичні різновиди*);

2) відмінкові форми (найчастіше віддієслівних або відприкметникових іменників в Ор. в.): *Він був стомлений роботою* (Б. Грінченко). *І враз щоби дитини спалахнули соромом* (Розм.).

3) морфологізовані прислівники *зопалу, знічев'я / знечев'я, зозла, згарячу, здуру, нехотя / знехотя, зосліпу, зострахи, сп'яну, спрожогу, спохвату, мимоволі, мимохить, мимохідь, ненароком, спересердя, спросоння: Спересердя штовхне її [Докію] батько* (Б. Грінченко). *Харитя мимохідь зривала дорогою квіточки* (М. Коцюбинський). *Комуś та й лучалось ненароком зблизитися до того озера* (Г. Квітка-Основ'яненко);

4) дієприслівники, дієприкметники та субстантиви у складі напівпредикативних конструкцій: *Очманівши від кулака, Денис на мить спинився*

(Б. Грінченко). *І в тяжкій розпуці він [Ежен] хопився за голову, боячись надмірного болю* (І. Франко). *Захоплений краєвидом, я на мить застиг* (І. Чендей). *Зроду хорovitий, він [Бенедьо] був вразливий на всяку кривду* (І. Франко). *Справдешня дитина свого люду, він шукав полегші у співі* (О. Кобилянська).

5) числівниково-іменні сполуки та ін. нерозкладні словосполучення (зрідка): *Учень засмутився від кількох помилок* (Розм.); *Микола нудьгував від нічого робити* (Розм.).

Семантичні різновиди каузативем:

- 1) синтаксеми зі значенням причини-джерела;
- 2) синтаксеми зі значенням причини-результату, причини-наслідку;
- 3) синтаксеми зі значенням причини, що сприяє розвиткові дії, появі позитивного наслідку;
- 4) синтаксеми зі значенням причини, що перешкоджає розвиткові дії або спричиняє дії чи стани негативного плану;
- 5) синтаксеми зі значенням відплати;
- 6) синтаксеми зі значенням імперативної, обов'язкової причини;
- 7) синтаксеми зі значенням підстави, урахування причини або обґрунтування;
- 8) синтаксеми зі значенням приводу, мотиву;
- 9) синтаксеми зі значенням взаємозв'язку явищ.

1. Синтаксеми зі значенням причини-джерела

«Від (од) + Р. в.», «з (із, зо) + Р. в.», «з причини + Р. в.», «ради (заради) + Р. в.», «за подання + Р. в.», «за починанням + Р. в.»

«Від (од) + Р. в.» – основний засіб вираження причини-джерела в усіх стилях сучасної української мови. Уживають для означення причини, що є зовнішнім або внутрішнім джерелом дій, станів. Наприклад: *Як та квітка від росиці, від живучої водиці серце відживає* (С. Воробкевич). *Що ж тоді робити людам?... Хоч од голоду гинь* (Б. Грінченко). *Криве од природи не випрямиш і волами* (Нар. творчість).

«З (із, зо) + Р. в.» – факультативний варіант сполучення з прийменником *від*. Не відрізняється від нього ні значенням, ні сферою використання, але вказує здебільшого на причину внутрішнього характеру. Наприклад: *Із ласки, з милості панів, вліпили соченьок із п'ять*

«З причини + Р. в.» – стильовий синонім сполучення з прийменником *від*. Уживають для означення причини-джерела в науковому та публіцистичному стилях української мови. Наприклад: *Мотив особистий, нарікання поета з*

причини безнастанних недуг в родині (О. Маковей).

«**Ради (заради) + Р. в.**» – Наприклад: *Секретарка тільки ради першої зустрічі і втрималася* (В. Винниченко). *Не раз, ради заздості, вона крала, чого у неї не було, а на других бачила* (Панас Мирний). *Правду кажучи, я не знайшов нічого такого у тій рецензії, щоб заради неї збивати бучу* (Панас Мирний).

«**За подання + Р. в.**» – Наприклад: *Нагородження призерів Олімпіади відбулося за подання Президента* (З часопису).

«**За починанням + Р. в.**» – Наприклад: *Прибирання паркової зони було здійснено за починанням мерії* (З часопису).

Аналогічно представлено інші дев'ять семантичних типів каузативем. До того ж «Словник синтаксем української мови» доповнюватимуть **додатки** – узагальнювальні таблиці, додані в кінці Словника, які допоможуть користувачам краще зорієнтуватися в пошуках необхідної інформації.

«Словник синтаксем української мови» відображатиме синонімічне багатство словоформ української мови як формалізованих засобів вираження релятивної семантики, тобто універсальних, предметних, атрибутивних, обставинних та міжподійних відношень у синтаксисі. Підготовка словника до видання передбачає залучення значних мовознавчих зусиль, однак, сподіваємось, його концепція, структура й основні лексикографічні параметри матимуть підтримку в користувачів, допоможуть їм у глибшому пізнанні граматичного ладу української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Русский глагол – венгерский глагол: Управление и сочетаемость / Ю. Д. Апресян, Э. Палл. — Т. 1—2. — Будапешт : Танкёньвкиадо, 1982. — 834 с.
2. Важник С. Синтаксичныя слоўнікі славянскіх моў: да пытання тыпалогіі / Сяргей Важник // *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład. 6 / pod red. : Michała Sarnowskiego i Włodzimierza Wysoczańskiego.* — CXLVII. — Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. — S. 519—529.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
5. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники / К. Г. Городенська. — К., Херсон : Ін-т укр. мови НАН України, ХДУ, 2007. — 349 с.
6. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. — К. : Наук. думка, 1991. — 192 с.
7. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна : близько 149 000 слів / відп. ред. Н. Ф. Клименко. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. — 760 с.
8. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : монографія / Н. В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 1999. — 336 с.
9. Загнітко А. П. Словник українських при́йменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. — Донецьк : ТОВ «БАО», 2007. — 416 с.
10. Золотова Г. А. Синтаксический словарь : Репертуар элементарных единиц русского языка / Г. А. Золотова. — М. : Наука, 1988. — 440 с.
11. Попова М. Кратък валентен речник на глаголите в съвременния български книжовен език / М. Попова. — София: Изд-во на Българска акад. на науките, 1987. — 544 с.
12. Русские глагольные предложения : Экспериментальный синтаксический словарь / под общ. ред. Л. Г. Бабенко. — М. : Флинта: Наука, 2002. — 464 с.

13. Словник дієслівного керування / Лариса Колібаба, Валентина Фурса. — К. : Либідь, 2016. — 656 с.
14. Kawka Maciej. Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich / Maciej Kawka. — Kraków, 1980. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://rcin.org.pl/dlibra/publication?id=15746>
15. Czesko-polski słownik walencyjny czasowniwyw / pod red. : D. Rytel-Kuc. — Wrocław etc., 1994.
16. Spiwak O. Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny / Orest Spiwak, Marian Jurkowski. — Warszawa : Tyrsa, 2003. — 341 s.

Kulbabska O. Dictionary of syntaxemes of Ukrainian in the light of Modern slavic lexicography

The article presents the concept of «Dictionary of syntaxemes of the Ukrainian language», the necessity of its conclusion is substantiated for a thorough study of the grammatical system of language is substantiated. In connection with the discussion of the elementary syntactic unit, the views of Ukrainian linguists on the syntaxeme are generalized, and the typology of the main semantic-syntactic relations at the sentence level is proposed.

Key words: *slavic lexicography, syntactic dictionary, vocabulary article, semantic-syntactic relation, syntaxeme, semantic and morphologico-syntactic typology.*